

Folkekirkens ejendomsforhold og økonomi – historisk belyst

Af Jørgen Stenbæk

Denne artikel handler om historiske ejendomsforhold, der kontinuerligt danner forudsætning for aktuelle kirkepolitiske problemstillinger. Hvad angår den historiske oprindelse, skal forudsætningerne for folkekirkens ejendomsforhold jo søges tilbage i middelalderen med etableringen af en kristen kirke i Danmark med stifts- og sogneinddeling, med opførelse af kirker, med kirkegårdsetablering, og med henlæggelse af jord og ejendomme til vedligeholdelse af kirkerne og til præsteunderhold. Også en reguleret opkrævning af tiende og offer har på dansk grund rødder tilbage i middelalderen. Ved reformationen var den tredelte tiende gennemført: ydelsen deltes i bispetiende, kirketiende og præstetiende.¹

Blandt de historiske forudsætninger skal også erindres om den reduktion af kirkegodset, som fandt sted ved reformationen gennem kronens konfiskation af bispegodset. Ved samme lejlighed blev bispetienden konverteret til en fremdeles opkrævet kongetiende, hvormed kongen bl.a. stiftsvis aflønnede biskopperne indtil 1824, hvorefter den kapitaliserede bispetiende efter en overgangstid ved indtrådt vakance 1854 blev endeligt overført til statskassen og biskopperne aflønnet herfra.²

100 år senere – 1. april 1943, dvs. under Scavenius-regeringens kirkeminister *Valdemar Holbøll* (pensioneret departementschef) – inddroges de af staten således overtagne bispetiendemidler under kirkemini-

Forelæsning ved seminar i Selskab for Kirkeret mandag d. 7. okt. 2002 over temaet »Folkekirkens økonomi og dens afspejling af forholdet mellem kirke og stat«.

1. Senest er ejendomsforholdene – også de tidligste – behandlet af Inger Dübeck »Kirchen finanzierung der nordischen Länder« *Zeitschrift für evangelisches Kirchenrecht*, juni 2002.
2. Til reformationstidens reces 30. oktober 1536 henvises til H.F. Rørdam *Danske Kirke-love* bd. 1, Kbh. 1883, s. 2 ff. Til konfiskationen af bispegods anf. skr. s. 4; til tiendens tredeling anf. skr. s. 6. Til den kringlede historie vedr. bispetiendens overførsel til statskassen se kgl. Resolution 28. maj 1824 (L. Fogtmann og F.T. Hurtigkarl *Samling af forordninger*, herefter *Fogtmanns reskripter* bd. 2 (1839), s. 91f) og 26. sept. 1854 (*Geistlig Reskriptsamling* 1854, s. 143 ff.).

steriets direkte bestyrelse.³ Som øvrige tiender var bispetienden blevet afløst 1903, og med inddragelsen af den afløste bispetiendekapital under kirkeministeriets direkte bestyrelse blev der sat punktum for bispetiendens historie i Danmark.

Hvorom alting er: Matzen & Timm mener i deres Kirkeret fra 1891 at kunne fastslå, at »efter reformationens indførelse, maatte Kirkerne hver for sig nærmest betragtes som juridiske Personer, der stod under Regjeringens Tilsyn« med *kirkeværgerne* som »umiddelbar Bestyrelse«.⁴ Denne reformatoriske sognekirkelige selvstændighed afløstes imidlertid på statsligt initiativ i 16 og 1700-årene af en kompliceret form for privat ejerskab til kirkerne og præstegårdene, et forhold, som rettelig bør betegnes som et omfattende privatiseringsprojekt.

Kirkelige ejendomsforhold og økonomi i Danmark blev således afhængig af private økonomiske interesser, og frem til grundloven stod udviklingen helt klart i privatiseringens tegn. I de forløbne 150 år har de folkekirkelige ejendomsforhold imidlertid på en karakteristisk måde bevæget sig fra den private til den offentlige sfære. Endnu de tidlige kirkefondskirker projekteredes og etableredes privatøkonomisk, men i dag bringes yderst sjældent privatøkonomiske interesser i spil i en folkekirkelig sammenhæng.

Det er hovedtrækkene i denne moderne udvikling, jeg vil skildre; og i artiklen vil jeg derfor tage afsæt i den ejendomsretlige situation, som den tog sig ud og vurderedes politisk ved etableringen af den moderne folkekirkeordning ved Grundlovens givelse i 1849. Efter 1849 repræsenteredes de fra enevælden arvede statslige interesser på det folkekirkelige område af den nye tids politikere. Derfor knytter der sig særlig interesse til grundlovspolitikernes vurderinger og holdninger.

Grundlovsforhandlingerne 1848-49

Selve grundlovsgivelsen medførte ingen øjeblikkelige ændringer i de dengang gældende økonomiske og ejendomsretlige vilkår for kirkeordningen i Danmark. Grundlæggende opnåedes der jo med grundloven enighed om de stadig gældende folkekirkelige hovedbestemmelser; men da der i øvrigt ikke blev truffet beslutning om ændringer i kirkens ejendomsforhold, indebar grundlovens samtidige tredeling af samfundsmagten »blot«, at folkekirkens økonomi- og ejendomsforhold her-

3. Jf. Kirkeministeriets cirkulæreskrivelse 1. april 1943 (*Gejstlig Reskriptsamling* 1943, s.67).

4. Henning Matzen og Johannes Timm *Haandbog i den danske Kirkeret* 1891, s. 639ff.

efter var underlagt statens almindelige lovgivnings- og forvaltningsmyndighed, og domstolenes judicielle myndighed. De eksisterende lokale tilsyns- og styrelsesforhold opretholdtes, herunder på lægmandssiden den traditionsrige kirkeværgeninstitution, og retstilstanden for kirkegodset forblev den samme som før. Grundlovgivelsen medførte altså ikke – til forskel fra reformationen i 1536 med dens statslige konfiskation af bispegodset – nogen øjeblikkelig ejendomsretlig revolution.

Men før man nåede frem til vedtagelsen af grundloven i 1849, blev principperne for den kommende folkekirkeordnings ejendomsforhold og økonomi indgående diskuteret på det i situationen højst tænkelige politiske plan.

En forberedende komitéindstilling, der som forslag forhandlede i den grundlovgivende rigsforsamling i foråret 1849, omfattede en § 66 d med flg. ordlyd:

De til Kirken, Skolen eller milde Stiftelser henlagte eller skjænkede Eiendomme og Midler kunne ikke anvendes til noget fremmed Øiemed.⁵

Forslaget om § 66 d var fremført af et flertal i den forberedende komité (10 stemmer versus 5) og resulterede i en meget indgående debat. Denne debat er kort omtalt i en artikel af Ditlev Tamm.⁶ Heri citerer Tamm bl.a. *J. N. Madvigs* erindringer, hvori han, 1848-novemberministeriets kultusminister, tilbageskuende begrunder sin modstand mod paragrafen med en generel uvilje mod, at de kirkelige midler, der jo dog var tilvejebragte og henlagte til bestemte formål af staten eller ved statens medvirken, at disse midler ganske skulle unddrages statsmagtens indflydelse, uden en klar bestemmelse om, hvem der skulle regulere og våge over deres fremtidige anvendelse. I sig selv er det vel bemærkelsesværdigt, at kirkens egen minister overhovedet ikke udtalte sig under forhandlingerne i rigsforsamlingen, og så alligevel fik sin vilje.

Jeg vil her referere diskussionen i rigsforsamlingen mere udførligt end Tamm har gjort, fordi den udtrykte et bredt og sandsynligvis politisk repræsentativt spektrum af politiske opfattelser og vurderinger af den kommende evangelisk-lutherske folkekirke som besidder og/eller forvalter af den danske folkekirkes kapitaler og ejendomme. Man vid-

5. *Beretning om Forhandlingerne paa Rigsdagen 1849*, sp. 2564, herefter *Forhandlingerne*.

6. Ditlev Tamm »Den grundlovgivende Rigsforsamling og kirken« Hans Gammeltoft-Hansen, Per Ingesman og Jørgen Stenbæk (red.) *Kirkeretsantologi* 2002, s. 79.

ste for så vidt godt, hvem, der ejede kirkerne og præstegårdene; men hvad med dispositionsretten og brugsretten? Problematikken omfattede spørgsmål om statens rolle, om folkets rolle, om den kommende evangelisk-lutherske folkekirkes rolle, om de sognekirkelige menigheds rolle.

Blandt forslagets tilhængere skal fremhæves Madvigs ministerkollega, den teologiske professor *H. N. Clausen*, Grundtvigs kirkelige modstander i 1820'erne, nu minister uden portefeuille i Moltkes novemberministerium.⁷ Når Clausen forsvarede den foreslåede paragraf, så begrundede han det med en bekymring for, at staten i modsat fald kunne blive fristet over evne af de ikke ubetydelige kirkelige ejendomsbesiddelser. Medens Madvig og forsamlingsflertallet med ham ikke mente, man »fornuftigvis« kunne befrygte, at den kommende rigsdag ville kunne komme i tanker om at øve »Indgreb i de kirkelige Eiendele«, så karakteriserede Clausen for sin del en sådan tillid til statsmagten som »noget sangvinsk«, og han kunne her advarende henvise de to historiske eksempler på statsindgreb. Med forbigåelse af reformationens reduktioner nævnte Clausen for det første Frederik III's indgreb, da alle landets præstegårde ved enevældens indførelse 1661 blev bortgivne til fattigvæsenet »for at liquidere en betydelig Gjæld til nogle med Fattigvæsenet forbundne Stiftelser«. Som følge af dette indgreb måtte enhver præst siden 1661 ved embedstiltrædelsen købe præstegården, dens tiliggende jorder og dens besætning af sin formand i embedet og atter lade sit efterladte bo tilbagebetale hele herligheden af eftermanden i embedet. I 1849 var prisen for alle sådanne præstegårdsindløsninger ved lov fastsat til 1000 rigsdaler; og denne form for privatisering af præstegårdene viste sig livskraftig: den bestod indtil 1922, hvorefter præstegodset som en selvstændig formuemasse overgik til menighedsrådenes bestyrelse, sammen med kirke og kirkegård, efter at den sidste præstelige beneficialbestyrer havde fået indløsningssummen retur.

Som sit andet eksempel henviser Clausen til udviklingen i 1700-årene, da kirkerne omkring i landet »bleve ved offentlig Auction afhændede til private Mænd«, hvad der havde medført, at stort set alle landets kirker nu i 1849 var i privateje, idet kirkerne enten ejedes af private »proprietærer«, af sognets tiendeydere som interessentskab, eller som kongeligt privateje, et kompliceret ejendomsretligt forhold der var gældende indtil tiendeaflysningen i 1900-årene, som jeg vil vende tilbage til. Kun et lille mindretal af kirker betegnedes i 1849 som selvejende,

7. Clausens indlæg se *Forhandlingerne* sp. 2568f.

f.eks. Kirkerne på Ærø og Bornholm, de tørninglenske kirker i Ribe stift (herunder Seem), og de såkaldte stiftskirker på Sjælland.

Clausen for sin del konkluderer resignerende som argument for en § 66 d:

Vi (altså kollegerne i rigsforsamlingen) kunne ikke gjøre os blinde for, at hvad der en henlagt til aandelige Formaal ikke er saa omgjerdet og omværnet, som hvad der er henlagt til de legemlige Formaal, og det vil lettelig være en Fristelse, naar man har Fornødenheder, der skal tilfredsstilles, at gjøre Indgreb i de kirkelige Eiendele.

Som sin principielle anskuelse ytrede *Anders Sandøe Ørsted*, at »Kirken bør beholde de Eiendomme og de Midler, som eengang er henlagte til den«, men mener i øvrigt at en kirkeejendomsbeskyttende bestemmelse burde tilføjes grundlovsforslagets § 2 (nuv. § 4), som udfyldende bestemmelse vedr. statens understøttelse af folkekirken.⁸

Til selve begrebet Folkekirkeejendom fastholdt *Anders Sandøe Ørsted*, (en af periodens mest meriterede og agtede jurister og samtidig indflydelsesrig politiker) at det i Danmark var den evangelisk-lutherske kirke, der også fremover måtte besidde ejendomsretten til kirkens ejendomme, »men, vel at mærke, saaledes, at det er det evangelisk-lutherske Folk, som har Berettigelse til at beholde, hvad der eengang er erhvervet for Kirken, og saaledes, at det fremdeles anvendes overensstemmende med Kirkens Tarv.« Og selvom de enkelte »individuelle« kirker i Danmark i 1700-årene var overgået til privateje, så havde dette ikke ændret ved det principielle forhold, at kirkeejendomme i Danmark er »det store religiøse Samfunds, det lutherske Folks Eiendomme«. Med hensyn til det i sig selv uheldige forhold, at kirkerne var i privat eje, måtte man iflg. Ørstedanskue to adskilte retsforhold hver for sig; de private kirkeejere havde ganske vist erhvervet sig kirkens jorder, tiender osv., men Kirken, det religiøse samfund, biskopper og kirkeværger, der skulle våge over kirkegodsets tarv, de har til alle tider haft at påse, at kirkeejerne opfyldte deres vedligeholdelsesforpligtelser mod kirken.

Både Clausen og Ørsted forsvarer altså principielt den foreslåede § 66 d som en grundlovssikret beskyttelsesforanstaltning for folkekirken og dens ejendomme.

Overfor Clausen og Ørsted optræder oberst *Tscherning*, (fremtrædende og ivrigt liberal »bondeven«), der generelt var modstander af §

8. Ørstedes indlæg, se *Forhandlingerne* sp. 2526f og 2570f.

66 d og dens nødvendighed, både retligt og politisk principielt. I et af sine store indlæg forsøger han at redde trådene ud i den uklarhed som også dengang rådede omkring forholdet mellem kirkebegreb og ejendomsret, en uklarhed, der kom klart for dagen, i samme øjeblik man som nu i grundlovssammenhænge skulle diskutere folkekirkens økonomi og ejendomsret:⁹

Naar jeg nu gaaer ind i paa selve Sagen, skal jeg først kaste bort en Betragtningssaaende, som her har gjort sig meget gjældende. Man (bl.a. Ørsted) har nemlig her, naar Talen var om Kirke, talt forvirrende om den religiøse Kirke, men det, som foreligger, er den finansielle Kirke, thi her er aldeles ikke Tale om den religiøse Kirkes Stilling, men Spørgsmaalet er om den finansielle Kirkes Stilling. Den finansielle Kirke eksisterer ikke, som det synes, at man her har villet antage, som en Commune; som saadan eksisterer maaske den religiøse Kirke, men som finansiell Institution gaaer Kirken i Danmark op i Staten, og man vil bemærke, at det netop er det karakteristiske ved vor Kirke, at den tilsidesætter Kirken som en selvstændig Corporation og underlægger den Staten. Jeg vil med Fornøjelse gaae ind paa den Anskuelse, at de Eiendomme, hvormed man siger at Kirkens Tjenere lønnes, og som anvendes til at opretholde Kirken, tilhøre Communen, men vel at mærke ikke i nogen anden Betydning end den virkelige, finansielle Menighed (til forskel fra den religiøse), den Commune; (det sogn), hvori Kirken ligger og hvor dens Tjenere have deres Virksomhed. Vores Kirke i Danmark har ingen juridisk Tilværelse, ingen legemlig Repræsentation udenfor Staten, og vi skulde ikke give Anledning til at skabe Kirken som en saadan selvstændig Corporation.

Og Tscherning konkluderer: at vedtage § 66 d ville være ensbetydende med »at antage en Abnormitet i Grundloven«, netop fordi man gennem en sådan vedtagelse ville sammenblande kirken i sin renhed og fattigdom med kirken som lønnet statsinstitution.

Kirken i sin Renhed og Fattigdom kan man derfor have samme Agtelse for, som i den fjerneste Tid, da der ikke bestod nogen Institution af denne Art, og Kirken i dens Tilstand som lønnet Institution kan man ordne hver Dag, eftersom man erkjender, at den trænger dertil, eller paa den anden Side ikke trænger dertil.

9. Tschernings indlæg, se *Forhandlingerne* sp. 2566f og 3363 ff.

Uenigheden om § 66 d udsprang altså blandt andet af uenighed om kirkebegrebet. Det fremgik klart og udtrykkeligt af *J. A. Hansens* indlæg. J.A. Hansen var håndværker af fag men blev efterhånden i tur og orden religiøst vakt grundtvigianer (han havde med begejstring læst Grundtvigs Kirkens Genmæle i 1824), discipel af Rasmus Sørensen, politisk journalist og professionel politiker, i nær kontakt med de liberale førere i København, bondeven og nu i 1849 folkevalgt på Lange-land til den grundlovgivende rigsforsamling:¹⁰

Der er ikke ført nogen tidligere Forhandling om kirkelige Sager i denne Sal, der som denne har lagt for Dagen, hvor forvirrede Begreber man har om Ordet Kirke... Forslaget til § 66 d maa være udgaaet fra et catholsk Begreb om Kirken. Den catholske Kirke forstaaer ved Ordet »Kirke« Gejstligheden«, og naar man gaar ud fra den Betydning af Ordet Kirke, da er Udvalgets Forslag fuldkommen forklarligt. For kun at opstille et Beviis herfor, skal jeg tillade mig at anføre, at den ærede Minister uden Portefeuille (H. N. Clausen, med et tidligere indlæg) har meent, at Kirken med forslaget skulle sikre sig økonomisk mod regelløse Bevægelser i kirkelig Retning; jeg kan ikke forstaae, hvad Mening der skulde ligge i, at det religiøse Samfund skulde sikre sig imod regelløse Bevægelser af det religiøse Samfund, men jeg kan forstaae, at man kan mene, at et tilkommende religiøst Samfund kunde komme til Anskuelse, hvorefter det ville anlægge og forandre, formeere eller formindske, hvad der er tillagt Geistligheden, og at det er dette, man har villet sikre sig imod (med § 66 d)... Men hvis vi derimod holder os til Begrebet »Kirken« som »Menigheden«, da seer jeg ikke, hvad der skal forsvare en saadan Paragraphs Optagelse, og allermindest seer jeg, hvorledes man skal forsvare det i de Medlemmers Øine, der have lagt stor Vægt paa, at Folkets store Masse hører til den evangelisk-lutherske Kirke; thi hører Folkets Masse til denne Kirke, saa vil man ikke gaa denne Kirke for nær, men forstaaer man derimod ved »Kirken« Gejstligheden, da bliver det en anden Sag, naar Talen er om materielle Fordele.

I vækkelsens således politiserede, almindelige præstedømmes navn stemmer J. A. Hansen imod § 66 d.

Tættest på de øjeblikkelige politiske og kirkeøkonomiske realiteter i 1849 kom imidlertid *T. C. Dahl*, valgt i Århus til rigsforsamlingen, i

10. J.A. Hansens indlæg, se *Forhandlingerne* sp. 3111.

øvrigt velmeriteret embedsmand, der sluttede karrieren 1858-68 som stiftsamtmand i Århus, men Dahl var i øvrigt nationalliberal politiker og godsejer på Moesgaard, og dermed selv kirkeejer.¹¹

Den kirkelige økonomi stod just nu midt i og foran omlægninger (kapitalisering og måske afløsning af tienden), og Dahl ville anse det direkte skadeligt for folkekirken, hvis man som foreslået nu ville beskytte og dermed fastlåse dens ejendomme gennem grundloven. De økonomiske midler var allerede nu for knappe til kirkernes vedligeholdelse. Kirkerne var trods tilsyn og regler ikke vedligeholdte på den måde, som de burde. De befandt sig nu på samme mangelfulde stade som for århundreder tilbage, og medens de private kirkeejeres boliger og huse nu indrettedes på en ganske anden tidssvarende måde, så er kirkerne blevne forsømte, og er nøjagtig så forfaldne, som de altid har været. Og godsejer Dahl som aktiv landøkonomisk politiker, kreditforeningsstifter og kirkeejer fortsætter:

Jeg frygter ogsaa, at Bestemmelsen vil vise sig skadelig ved vore Landboforholds Ordning, som vi nu gaae imøde, at den her vil vise sig saaledes ved Tiendernes Afløsning. Jeg seer t. Ex. ikke ret, hvorledes Kirkens Tiender skulle kunne afløses, naar Kirken skal være eller vedblive at være Eier af Tienden. Den skal capitaliseres; Capitalen skal vedblive at tilhøre Kirken, og den private Mand, hvem Kirken tilhører, skal altsaa vedblive at bevare Brugen af Capitalen, forsaavidt Renten deraf overstiger, hvad den aarlige Vedligeholdelse til Kirken koster. Men det kunde da let hænde, at i en kommende Tid Capitalen vilde gaae tabt, og Kirken maaskee tabe hele sin Indtægt, medens den endnu stod som den private Mands Eiendom. Vil man lade Kirken gaae over til Communen, troer jeg ogsaa, Sagen fra denne Side vil møde stor Vanskelighed. Jeg troer i det Hele, at det er saameget vanskeligere at indlade sig paa denne Paragraphs Bestemmelse, saaledes som det ogsaa fra anden Side er blevet yttret, som det endnu er uafgjort, hvorvidt Kirken har nogen Eiendomsret, og om ikke Staten som saadan er Eier af det saakaldte Kirkegods.

Med så forskellige begrundelser forkastedes § 66 d med stort flertal i den grundlovgivende rigsforsamling, og folkekirkens ejendomsforhold var ikke mere afklarede efter grundlovens vedtagelse end før.

11. T.C. Dahls indlæg, se *Forhandlingerne* sp. 3106f.

Men lovgivnings- og retspraksis siden 1849 udviser, at alle spørgsmål, der vedrører folkekirkens økonomi og ejendomsforhold har været håndteret som underlagt Rigsdagens/Folketingets almindelige lovgivnings- og parlamentariske tilsynskompetence under almindelig respekt for Grundlovens § 4, at folkekirken som evangelisk luthersk kirke »understøttes« af staten.

Men den statslige understøttelse fandt sted gennem lovgivning, og ikke gennem statsbidrag. Ved forkastelsen af § 66 d var der således alligevel i 1849 dækket op til de efterfølgende 150 års lovgivning på området frem til denne dag.

Og denne Rigsdagens lovgivende magt er gennem de forløbne 150 år blevet brugt til omfattende indgreb i de kirkelige ejendomsforhold, og en dermed sammenhængende total omlægning af folkekirkens økonomi. Efter en tæt lovforeskrevet beskæring af kirkens ejendomme og midler gennem tiendeafløsning, accidens- og tiendeafløsning, samt grundbyrdeafløsning og lovfastsat salg af landbrugsjord tilbagestår i dag som folkekirkeejendom stort set kun kirkebygningerne med de omliggende kirkegårde, forskellige former for sognegårde og menigheds-huse, samt præstegårdene. Jeg skal selv som en generel politisk vurdering tilføje, at jeg anser denne reduktion for at have været både politisk, samfundsøkonomisk og kirkepolitisk hensigtsmæssig, når henses til folkekirkens plads og rolle i den moderne danske offentlighed. Ingen kan beskyldte folkekirken for at være en utilbørligt rig kirke, det har lovgiver sørget for, og det er folkeligt-politisk vist egentlig godt nok. I hvert fald har udviklingen på økonomiområdet medvirket afgørende til at udskyde den forventede adskillelse mellem kirke og stat trods alle velkendte og velmente forsøg. Til gengæld er den økonomiske kirkepolitiske problematik omkring den statslige understøttelse blevet stedse mere aktualiseret – og denne aktualisering er øget i takt med den folkekirkelige økonomilovgivning.

Jeg skal gennemgå de vigtigste hovedfaser i ændringerne siden 1849, og vil herunder behandle den folkekirkelige ejendomsmængde i de i retstraditionen foreskrevne hovedparter: kirke- og kirkegårdsgods, præstegårde og mensalgods, og på driftsomkostningssiden skiftende tiders modeller for kirkelige skatter og afgifter. Men først en mere detaljeret gennemgang af forudsætningerne for retstilstanden i 1849

Lovgivningens forudsætninger før 1849

I den kirkelige ejendomshistorie er der altid blevet sondret mellem på den ene side sognekirkernes/kirkegårdenes ejendomme og kapitaler og

på den anden præsteembedernes ejendomme og kapitaler, en sontring, som stadig kan spores. Endvidere har købstadskirkerne og kirkerne i København hver for sin part deres særlige ejendoms historie. Hovedkilden til den samlede ejendoms historie er Danske Lov fra 1683, der jo opsamlede og systematiserede dengang gældende ret.¹²

Danske Lovs ejendomsretlige adskillelse mellem kirker/kirkegårde på den ene side, og præstegårde/mensalgods på den anden blev i sin tid endeligt lovfæstet med Christian IV's reces 1643. Herefter skulle der føres adskilte regnskaber for kirker/kirkegårde og for præstegårdene. Det var kirkeværgerne, der på vegne af kirkeejerne tog sig af de første, medens præsterne som såkaldte beneficalbestyrere (en slags lensherer) tog sig af præstegårdene og mensalgodsets regnskaber.

En vigtig indtægtskilde for såvel kirker som præster udgjorde tienden; men også i tiendeberegningen blev der som anført sondret mellem, hvad der gik til kirke og kirkegård, og hvad der gik til præst og degn (en tiendedel af præstetienden). Den sidste tredjedel af tienden, bispetienden, blev som sagt også stadig opkrævet, men var siden reformationen underlagt kongelig disposition.

Af betydning for præste- (og for øvrigt degneindtægterne) var desuden de såkaldte offer- og accidensydelse, der som en lokal kirkeafgift også i henseende til lovgivning har haft deres egen – og i 1922 – afsluttede historie.

I købstæderne indgik ved siden af de utilstrækkelige tiende-, offer- og accidensydelse de såkaldte præste- og degnepenge, der siden reformationen fastsattes og opkrævedes pr. husstand af købstædernes »borgmester og råd«.

Sognekirkenes ejendomsforhold har altid omfattet sognenes *kirkegårde*. Såvel 1643-recessen som Danske Lov 2-22-37 og 38 forudsætter uden direkte påbud, at der findes eller oprettes kirkegård i hvert sogn, både i købstæder og på landet, men fordi man siden 1700'erne har suppleret med assistenskirkegårde, og fra 1800-tallet med kommunalt bestyrede kirkegårde i en række større byer, har de nationale danske kirkegårde betragtet under ét som samfundets begravelsespladser deres differentierede ejendoms historie, som jeg kort vil vende tilbage til sidst i forelæsnningen.

Hvad angår *skolens ejendomme og midler* skal jeg nøjes med i almindelighed at fastslå, at 1814-skoleloven havde foreskrevet henlæggelse af skolevæsenets andele af kirkemidlerne til skoleformål. Al-

12. Generelt henvises til udgivelsen i jubilæumsåret 1983, med Jens Ulf Jørgensens behandling af *Danske Lov* 2. bog, der omhandler »religionen og gejstligheden«.

lerede o.1800-1803 var en del kapellanembeder i købstæderne blevet nedlagt til fordel for skolevæsenet, og i årene 1806-1814 blev samtlige degnekald på landet nedlagt, og degnenes indkomster, de såkaldte degnelodder (altså degneboliger), samt degnenes andele af kirketienden (»degnetraverne«) og visse naturalieydelser overført til finansiering af skolevæsenet, hvorefter midlerne »forsvandt sporløst i Kommunekassen, og Degnene forfremmedes til Lærere og derfor ikke længer højest egenhændigt kunde trække i et Klokkereb eller vaske et Kirkegulv« (Oscar Geismar)¹³.

Men tilbage til kirkerne og præstegårdene. Det var en mangfoldighed, der udgjorde kirkernes ejendomsmasse. Det hedder herom i D.L. 2-22-13, der omhandler kirkernes regnskabsbog¹⁴:

I samme Bog skal først indføres Kirkestolen ... , hvorudj er indført Kirkens visse Indkomst, Ejendom og Rettighed, være sig Gaarder, Huse, Jorder, Enge, Skove, samt deraf gaaende Landgielde, eller Afgift; Dernæst Korntiende, Quægtiende, Midsommers Tiende, Hovedstoel og Rente; Item Fæ og alt andet, som Kirken haver nogen Indkomme af, eller den tilhører, hvad Navn det og have kand, nok Kirkens Inventarium, Ornamenter, Kalk og Disk, Klæder, Bøger og deslige.

Hvad præstekaldenes herfra adskilte ejendomsmasse og rettigheder angik, så bestod den (iflg. D.L. 2-12) ud over sognets præstegård med dens rette »Tilliggelse«, herunder »dens Skov, frij Olden og fornøden Ildebrand«, tillige af »de andre Gaarde, saavel som Bøndergaardene, der til hans Bord tillagte ere«, samt al Frugt og Landgielde. (Altså ud over præstegården det såkaldte mensalgods, henlagt til præstens »bord«). Hertil kommer Tiende og Offer paa de tre store Højtider, til Brudevielse, Børnedaab og Barselsquinders Kirkegang, samt »een Høstdag af Husmænd og Husquinder, som ikke selv have Korn sæd til deris Huse paa Landsbyerne«. Købstadspræsterne sikres foruden offer og accidenser deres »Præstepenge«, pålignet hver husstand i købstaden, tvende gange om året«.

Generelt gælder, at man fra 1800-tallets begyndelse havde arbejdet på kapitalisering i forhold til de gamle bestemmelsers naturalieydelser.

13. Oscar Geismar: *Mennesker jeg mødte. Skilderier fra Kirkeudvalget*, Kbh. 1944 s. 67f (om provst C.L. Nørgaard).

14. Danske Lov citeres efter Stig Iuul: *Kong Christian den femtes Danske Lov af 15. april 1683*, Kbh.. 1949.

Beregningsgrundlaget for de fleste afgifter, herunder tienden, var herefter den år for år i februar fastsatte kapitelstakst (fastsat i forhold til værdien af 100 tdr. byg); grundværdien var fastsat efter gældende hartkornsværdier, jf. den statslige matrikel, den gamle fra 1688 og den nye fra 1844.

Det er hele den nævnte mangfoldighed af kirkelige ejendomme og præstelige beneficiar, som grundlovsfædrene diskuterede, og som lovgivningsmagten med grundloven 1849 fik det lovmæssige ansvar for.

Kirketiendens, kirkernes og kirkegårdenes ejendomshistorie på landet

Som sagt var de allerfleste kirker privatejede i 1849; men der var tale om et ejerforhold af ganske særegen karakter. Ejerforholdet betegnedes i kirkeretten sædvanligvis som en kombination af patronatsret og kirketiendeejerskab; men der rådede uklarhed over begge begrebers karakter og rækkevidde, blot er der udstrakt enighed, at en egentlig privat ejendomsret med uindskrænket dispositionsret i forhold til kirke- og præstegårdsgodset var der ikke tale om.¹⁵

F.eks. blev det diskuteret, om ejerskabet omfattede kirkens inventar, eller »appertinentier« (d.e. iflg. Allers fremmedordbog tilhører til en ejendom, uden at være nogen egentlig del af den), f.eks. en kirkeklokke. Hvis en kirkeklokke gik i stykker, hvem skulle så betale, kirkeeejeren eller sognefolket? Herom fastslog en cancellieskrivelse fra 1824, suppleret 1835¹⁶:

Det kan ikke antages, at en Kirke tilhører vedkommende Kirkeeeier saaledes, at han som privat Eiendom kan borttage, eller i Tilfælde af Forfald unddrage sig fra at istandsætte eller erstatte en i Kirken værende Klokke eller andet fast eller løst Inventarium i samme, eller at det skulde være nok, at Kirkeeeieren holdt Kirken anstændigen vedlige, uden at være bunden til at vedligeholde den med de Appertinentier, som hidtil har tilhørt samme. Thi, ligesom denne Mening strider imod det hele Begreb om Patronatsret, der blot er *usufructuarisk* med Hensyn til Kirkens Indtægter men ikke med Hensyn til selve Kirkebygningerne og deres Appertinentier, hvilke ere til for den offentlige Gudstienestes Skyld, og end ikke af Menigheden, om Kirken tilhørte denne selv, vilkaarligen kunde nedlægges

15. Henning Matzen og Johannes Timm, anf. skr. s. 642 ff.

16. Til dette og det følgende se *Fogtmanns reskripter* III s. 231f.

eller forringes, endnu mindre af Andre, som have erhvervet Kirkerne, saaledes er det og ved flere Lovbestemmelser yderligere bestyret, at Kirkepatronerne ere pligtige til at vedligeholde alle de Apertinentier, som engang ere ved Kirkerne, endskjøndt disse ikke i og for sig høre til en Kirkes nødvendige Bestanddele.

Andre bestemmelser differentierer: Loft over våbenhus, Kirkeur, Kalk og Disk, samt (senere) varmeanlæg og evt. et skænket Kirkeorgel.

Alligevel kunne der altså handles med de danske kirker; og siden udgangen af 1600-tallet var kirker blevet købt og solgt, og det nyerehvervede ejerskab medførte, at ejeren kunne »oppebære og nyde« overskuddet af kirkens indkomst, hvad der kunne friste svage sjæle: ejeren måtte ikke lade kirken forfalde, men måtte tværtimod erstatte kirken »opbørselen til dens reparation«, og »kirken selv« skulle beholde sine indkomster til godt regnskab under det kongeligt anordnede tilsyn (lensmænd, biskopper, provster og kirkeværger).

Jeg har her citeret Danske Lov 2-22-4 fra 1683, som med kilde i 1643-recessen hjemler privates adkomst til at eje kirker; men ejendomsforholdet forudsatte, at kongen holdtes orienteret om sådanne kirkehandler, først og fremmest af hensyn til kirkernes vedligeholdelse. Så sent som 1837 indskærpes:

Det skal for Fremtiden, hver Gang en Kirke bliver bortskjødet, hvad enten dette skeer særligt eller i Forbindelse med anden Eien-dom, paaligge vedkommende Retsbetjent strax at meddele Stiftsøvrigheden Underretning derom [med henblik på videre foranstaltning].¹⁷

Ejerskabet medførte, at kirkeejeren fik ret til alle kirkens indtægter, hvoraf kirketienden jo udgjorde en væsentlig del. Meningen var så, at ejeren skulle bruge de nødvendige tiendemidler til vedligeholdelse, men overskuddet måtte han stikke i egen lomme.

Samtidig overtog han ofte (men ikke altid) selve kirkeregnskabet. Praksis varierer, men lensmandens og biskoppens tilsyn omfattede i så fald ikke regnskabstilsyn, men udelukkende tilsynet med bygningernes fysiske tilstand. Følgerne kunne ses af kirkernes tilstand, men samtidig blev det indskærpet, at kirkeejeren ikke måtte sælge ud af kirkens ejendomme, normalt, det vil sige ikke uden kgl. godkendelse, ej heller for at skaffe midler til vedligeholdelse.

17. *Fogtmanns reskripter* III s. 238 ff.

Ejendomsretten var usufruktuarisk: frugterne måtte nydes, men træet ikke beskadiges eller nedskæres, for at blive i retssprogets metafor. Men at kirkeejeren i retssproget betegnede som en *usufructuarius* betød iflg. Allers fremmedordbog (2. Udg. 1909), at han var »en person, som har brugsret til noget, der tilhører en anden«, men hvem var denne anden, og hvad indebar »brugsret til en kirke?« Dette var bl.a. grundlovsfædrenes problem.

Retsstillingen var altså så pas uklar, at den nye rigsdag i 1861 i en omfattende og detaljeret lov »vedrørende Kirkesyn, Præstegaardssyn m.v.« for at skabe klarhed, konsekvent undgik betegnelserne »kirkepatron« og »kirkeejer« fra den ældre lovgivning til fordel for betegnelsen »kirketiendeejer«, og denne konsekvens var ny: »Når en Kirketiende overgaar til en ny Eier, bør denne derom gjøre Anmeldelse for Provsten«. *Lov af 19. Febr. 1861* var således et bemærkelsesværdigt resultat af den nye Rigsdags til det yderste detaljerede gennemgang af retsforholdet mellem det forordnede kirketilsyn (biskop+ amtmand, provst og kirkeværge) og kirketiendeejers forpligtelser. Loven omfattede 42 paragraffer, og dermed enhver tænkelig detalje. (Brugslov 1861 er på grund af sin detaljerighed en tekstlig lækkerbisk for enhver kirkebygnings- og inventarhistorisk interesseret). Den ejendomsretlige terminologiske konsekvens er så udtalt, at man konstaterende kan fastslå, at enevældens *private kirkeejer* udtrykkeligt nu af de nye tiders lovgiver blev gjort til *kirketiendeejer* med pligt til at beskytte, opretholde og vedligeholde, og først med ret til at nyde overskuddet, *efter* at kirke og kirkegård havde fået sit, således som det statsligt anordnede kirkesyn havde udmeldt. Der kunne nok fremdeles handles med kirke og kirkegård, men ikke skaltes og valtes; ejerforholdet var konsekvent usufruktuarisk, fastholdt den demokratiske stat, første gang den efter 1849 gennem lovgivning understøttede folkekirken økonomisk.

I 1861 havde dette ejerskab f.eks. også som konsekvens, at en kirketiendeejer ikke kunne unddrage sig forpligtelsen til at lade foretage en synsudsat, nødvendig kirkeudvidelse. Konstateret behov herfor kunne føre til ministerielt pålæg, og hvis tiendeejeren ikke efterlevede pålægget, skulle domstolene iflg. 1861-loven afgøre sagen.

1861-loven omfatter tillige – og med nøjagtig samme forpligtelse – den kirkegård, som forudsættes at befinde sig ved kirken. Hvis det oplyses, at tiendeejeren gør sig skyldig i forsømmelse i henseende til den nøje beskrevne vedligeholdelsesforpligtelse, så »er han ifalden en Bøde fra 2 til 10 rigsdaler«.

Som det vil ses, er 1861-brugsloven at anse som en betydningsfuld lov i folkekirkens ejendomshistorie.

Men: med *tiendeafløsningsloven* af 1903 blev det økonomiske grundlag for 1861-brugslovens usufruktuariske tiendeejerskab fjernet, idet tienden over en periode blev afløst. Det skete som led i den nye Venstre-regerings omfattende og længe ønskede skatteomlægning med indførelse af indkomstskat og ejendomsskyld til afløsning af de gamle »brutto-afgifter« (tiende) og hartkornsskatter; men tiendeafløsningen medførte, at den tidligere kirketiendejer nu blev ejer af den kapital, som afløsningen som ejendomsretlig aktion indbragte. Ejeren var stadig, men nu gennem den indvundne tiendekapitals renteaftast, økonomisk ansvarlig for kirkevedligeholdelsen. Og så var det ikke længere uden videre økonomisk attraktivt at være kirkeejer, fordi værdien af tiendeafløsningens kapitaler hurtigt viste sig at være inflationspåvirket, en udvikling, som allerede godsejer T.C. Dahl som citeret havde forudset under grundlovsforhandlingerne. Selve afløsningslovens § 23 beskrev da også, hvorledes de hidtidige kirketiendejere kunne fraskrive sig ejerskabet, og det kunne finde sted mod afgivelse af en del af den indvundne afløsningskapital, tilstrækkelig til den pågældende kirkes vedligeholdelse, idet ejeren så kunne beholde den resterende kapital, og kirken overgå til selveje. Denne transaktion kunne betale sig, hvis tiendejeren kendte sin besørgelsestid, og det gjorde de fleste tiendejere. Hele afløsningsprocessen, foreskrevet ved lov 1903 og praktisk indledt i 1907 forløb efter et sindrigt system, med inddragelse af hårdt arbejdende (men dog lønnede) tiendekommissionærer, som skulle udføre de nødvendige vurderinger og takseringer, og med oprettelse af en Kongeriget Danmarks Tiendebank, der udstedte de nødvendige 4% s rentebærende obligationer, delt i præste-, kirke- og kongetiender. Selve afløsningen skulle være tilendebragt i 1918, og den samlede proces henimod det moderne folkekirkelige selveje forudsås at ville strække sig over 55 år.¹⁸

Købstadskirkerne

Jeg må her foretage et kort indskud om kirkerne i købstæderne og København: Ved siden af det beskrevne ejerskabssystem, der var gældende på landet, rådede der særlige ejerforhold for kirkerne i København og i købstæderne. Og forskellene mellem by og land kom til udtryk gennem købstadsstyrelsernes gamle ret til udskrivning og inddrivelse af kirkeskat (f.eks. Præstepenge i stedet for landpræsternes tien-

18. Til tiendeafløsningens praktiske gennemførelse og problemerne om kapitalanbringelser se *Gejstlig reskriptsamling* 1938, s. 356ff.

deindtægter og landbrug) og gennem særlige tilsynsforhold, f.eks. kirketilsynets forhold til på den ene side bystyret, og på den anden staten, repræsenteret af Danske Kancelli, respektive kultusministeriet. Også disse særlige styrelsesforhold havde rødder tilbage i reformationstiden.

De nye kirkebestyrelser og kommunalbestyrelserne – et intermezzo fra 1915-22

Imidlertid: Resultatet af tiendevæsenets og det private kirkeejerskabs historie kan afrundes med konstateringen af, at ejerskabet til folkekirkens kirkebygninger med tilhørende kirkegårde efter tiendeafløsningen i lovgivningen blev beskrevet med udtrykket »selvejende institutioner« under menighedsrådenes bestyrelse, dog uden at de nye kirkebestyrelser opnåede nogen selvejende bemyndigelse til at »nedlægge eller forringe kirkerne«.

Dette »nye« kirkelige selveje blev udførligt beskrevet i den første folkekirkelige brugslov efter at tiendeafløsningen var igangsat, og efter den første permanente menighedsrådslovs ikrafttræden 1912, dvs. den folkekirkelige styrelseslov, som fra 1915 delvist afløste den nu forældede brugslov fra 1861, som jeg har citeret. Også 1915-loven fortjener at huskes, da der her for første gang findes lovfæstet beskrivelse af den nye selvejende folkekirkelige sognekirke:

§ 1. Som Kirker, der ejer sig selv, anses

b.-c. Sognekirker, hvis Tiender ere afløste i henhold til Lov om afløsning af Tienden, naar Tiendeejernes Forpligtelser overfor Kirken er afløst, og Tiendeejerne ikke i har forbeholdt sig deres Ejendomsret over Kirken.¹⁹

Bestyrelsen af de selvejende kirker beroede en overgang – fra 1915 til 1922 – hos menighedsrådet suppleret med en repræsentant for kommunalbestyrelsen. Bestyrelsesforholdene undergik nemlig en forandring fra 1915-loven til styrelsesloven af 1922, en forandring, som skal noteres, da den hyppigt overses.²⁰ Forandringen vedrørte forholdene mellem menighedsrådenes styrelseskompetence og kommunalbestyrelsens

19. Lov om Kirkers bestyrelse af 1. oktober 1915, § 1, se *Gejstlig Reskriptsamling* 1915, s. 282f. Når denne bestyrelseslov først kunne udstedes 1915, hang det sammen med, at 1903-menighedsrådsloven havde tidsbegrænset gyldighed, en retlig hindring, der blev ryddet af vejen med 1912-menighedsrådsloven.

20. Det drejer sig i 1915-loven om § 4, i 1922-loven om § 3.

kompetence, og det var et kompetenceforhold, der blev lokalpolitisk interessant i samme øjeblik menighedsrådene fik afgørende indflydelse på udskrivningen af kirkeskat, og her taler vi om den lokale kirkeskat (landskirkeskatten kommer jeg tilbage til). Synsudsatte reparationer og forbedringer af kirkerne, etablering af varmeanlæg og orgel i kirkerne, alt sådant skulle fra nu af finansieres gennem lokal ligning, og kirkeskatten opkræves kommunalt. Alt dette førte i 1915 med sig, at den lokale kirkebestyrelse iflg. loven skulle bestå af menighedsrådet, og »af et af Kommunalbestyrelsen af dens Midte valgt, til Folkekirken hørende Medlem«. Altså: kommunalbestyrelsen var repræsenteret i kirkebestyrelsen.

Dette at kommunalbestyrelserne gennem en repræsentation skulle øve indflydelse på det lokale kirkestyre var en tydelig reminiscens af kirkestyrelsesforholdene i købstæderne. I sig selv var der i købstadsadministrationen en stærkt udviklet tradition for samvirke mellem kirkelige og verdslige myndigheder, både på det kirkelige tilsynsområde, og måske navnlig på den forgrening af kirkestyrelsen som havde med købstadens kirkegårds- og begravelsesvæsen at gøre. Traditionen bag denne kommunale kompetence kan naturligvis følges i lovgivningen og spores tilbage til reformationstidens »borgmester og råd«.

Købstadskirkerne var ikke som kirkerne på landet blevet genstand for handel med kirker og kirketiende, som havde præget udviklingen på landet. Købstadskirkerne med deres tilliggende kirkegårde havde siden Christian IV's reces 1643 haft en selvstændig bestyrelse med ret til påligning af kirkeskat, når kirkens tarv krævede det, og siden købstadstyrelsesloven af 1868 bestod købstadskirkens styrelse af sognepræst, byfoged, og et af byrådet blandt dets egne medlemmer valgt medlem.

Der var dermed skabt en tradition for samvirke mellem kirkestyrelse og kommunalbestyrelse, som medførte, at kirkebestyrelsesloven af 1915, som jo altså i øvrigt overlod det lokale kirkestyre til menighedsrådet, samtidig lod menighedsrådet supplere med et kommunalt valgt medlem, når det drejede sig om menighedsrådets varetagelse af kirkebestyrelsesopgaver. Dette kommunale medlem af den lokale kirkebestyrelse forsvandt med 1922-loven, men ikke uden sværdslag, og den historie er nok værd at ofre en smule opmærksomhed, al den stund det her drejer sig om en styrelsesmæssig adskillelse mellem kirkeligt og verdsligt på lokalt niveau, et forhold, som jo i kirkehistorien ikke tilnærmelsesvist har været omfattet af så megen ideologisk og teologisk interesse som forholdet mellem kirke og stat.

Endnu under folketingets behandling af J.C. Christensens forslag til

kirkebestyrelseslov af 1922 foreslog bypartiet socialdemokraterne, at kirkebestyrelsen skulle bestå af menighedsrådet og tre af kommunalbestyrelsen ved forholdstal valgte medlemmer. De radikale, som jo repræsenterede både by- og landinteresser havde i udvalgsbetænkningen udtalt, at de i det væsentlige kunne give J.C. Christensens forslag tilslutning, men de beklagede nu i folketinget, at den kommende kirkebestyrelseslov ændrede 1915-lovens regel om, at der i kirkebestyrelsen skulle indtræde et medlem af kommunalbestyrelsen – en regel, som også købstadsforeningen i en skrivelse til folketingets kirkeudvalg havde ønsket opretholdt. Socialdemokraternes forslag om de tre kommunale medlemmer i kirkebestyrelsen forkastedes med 55 stemmer imod 23, de radikales mere moderate forslag om bibeholdelse af det ene medlem med 54 stemmer mod 34.

Det blev da landbopartiet venstre, og dets endnu kirkepolitisk markante J.C. Christensen, der med 22-styrelsesloven gennemførte, at den sidste rest af kommunal indflydelse på den lokale kirkebestyrelse forsvandt fra den folkekirkelige lovgivning, også i byerne. Gravskriften over 1915-lovens enlige kommunalt valgte medlem af den lokale kirkebestyrelse blev udtalt af J.C. selv, der iflg. det stenografiske folketingsreferat udtalte:

Der er ikke taget med det, der stod i Loven af 1915, at Kommunalbestyrelsen skal vælge en mand ind i kirkebestyrelsen, thi for det første kendes dette ikke i de sønderjyske landsdele, hvor kirkerepresentationen selv fuldt ud har kunnet magte sagen, og for det andet har erfaringen siden 1915 vist, at der slet ikke har været nogen brug for denne kommunale mand, der har ikke været nogen strid eller blot nogen modsætning mellem kommunalrådene og menighedsrådene, det er gået let og villigt alt sammen.²¹

Adskillelsen mellem kirke og kommune blev efter en overgangsperiode siden 1915 altså knæsat i 1922 og er forblevet karakteristisk for den danske folkekirke. I et videre kirkeforfatningsperspektiv kan der være al mulig grund til at gøre opmærksom på de kirkepolitiske følgevirkninger af denne styrelsesmæssige adskillelse mellem folkekirke og kommune, der fandt sted i 1922.

21. Til dette afsnit se Louis Petersen: *Kirkelovene af 1922 med senere Ændringer*, Kbh. 1944, s. 84ff. Til J.C. Christensens bemærkning om de sønderjyske bestyrelsesforhold henvises generelt til bestemmelserne i *Kirchengemeinde- und Synodalordnung für Schleswig-Holstein* (1876), udgivet af Fr. Mommsen und Heinrich Franz Chalybäus, Kiel 1878, der var gældende i Sønderjylland til 1920.

I øvrigt fastlagde bestyrelsesloven af 1922 i § 5 menighedsrådenes myndigheder i forhold til kirkens jorder og bygninger, som forvaltes af rådet under tilsyn af provstiudvalget, hvis samtykke udkræves til bortfæstning, bortforpagtning eller – hvor lejemålet udstrækker sig og længere tid end et år – til udleje af jorden. Og uden ministeriets samtykke må forbrug af kirkens formue eller salg af dens jorder ikke finde sted.

Fra præstegård og præstetiende til lovfastsat præsteløn

Men nu til lovgivningen om præstegårdene. Også præstetienden afløstes med 1903-loven. Men ved siden af tiende og offer havde præsterne jo altså siden reformationen levet af deres præstegårde med tilliggende. Dette gjaldt også fremdeles under enevælden, selv om præsterne, som beskrevet ovenfor, siden 1661 havde måttet indløse præstegården og dens kvæghold af »formanden i embedet«, som det udtryktes. Men præsten blev gennem sin indløsning af præstegården ikke ubetinget præstegårdsejer; han var blevet usufruktuarisk bestyrer af et *beneficium*, og skulle aflevere ejendomsmasse, bygninger og kvægbesætninger ureduceret til eftermanden mod erstatningsansvar. Systemet havde imidlertid medført umådelige forskelle i aflønningen af præsterne landet over. Omkring år 1900 opgøres forskellene til fra de ringeste embeders ca. 1700 kr. i årlig indtægt til de størstes ca. 10.000 kr. årligt. For at modvirke denne ulighed blev der fra lovgiverside iværksat en række foranstaltninger, som indledtes med finanslovsnotater 1878-79; siden etableredes en form for lighed mellem embederne, dog fremdeles med klassedeling af embederne, via præstelønningslovene 1913 til 46, men først med præstelønningsloven 1958 gennemførtes den moderne lønlighed, idet præsterne først hermed indplaceredes i statens almindelige lønrammesystem for tjenestemænd.

De første spæde tiltag tilbage o. 1878-79 bestod som sagt i, at de bedst aflønnede embeder fik pålagt en afgift til stiftsmidlerne, således at de indkomne midler kunne anvendes til bedste for de mindste embeder. Naturligvis opfattedes disse beklipninger af yderne som en ekstraskat, og det kneb tilmed med gennemsigtigheden i kultusministeriets anvendelse af de således indkomne midler. Systemet afskaffedes da også med den første almindelige præstelønningslov 1913, permanent fra 1919. Men præsterne's beneficielle ejerskab til præstegårdene og deres afkast bestod, indtil bestyrelsen også af præstegårdene med 1922-menighedsrådsloven blev overdraget til menighedsrådene; men på dette tidspunkt var præsterne's indkomster af præstegårde og mensalgods blevet kraftigt beskåret gennem to lovfæstede foranstaltninger:

For det første udstedtes 1918 »lov om afløsning af arvefæster og lignende grundbyrder«, en ordning, der umiddelbart konverterede den faste årlige indtægt af arvefæster og grundbyrder til en afløsningskapital med pant i afgiftsyderens ejendom. Panteobligationerne udstedtes af Kongeriget Danmarks Hypoteksbank, og afkastet tilfaldt afgiftsnyderne, dvs. præsterne, altså igen – som ved tiendeafløsningen – en inflationstruet kapital, oven i købet nu op til den internationale finanskrisen under og efter 1. Verdenskrig.

Med til historien om præstelønningernes konvertering hører for det andet, at præstegårdsjorden blev kraftigt reduceret ved den radikale Zahle-regerings indgribende jordlove af 1919. 1919 udstedtes tre love med det formål at skaffe jord til oprettelse af såkaldte statshusmandsbrug (staten købte og betalte, men jorden blev ikke solgt, men overladt i »brugseje« og med statslån til bygninger og besætning). Den første lov omhandlede jord fra len og stamhuse, den anden »jord i offentligt eje«, og den tredje drejede sig »om afhændelse af de til præsteembeder henlagt jorder til oprettelse af husmandsbrug«. Sammenlagt drejede det sig om 26.000 ha. agerjord, og 1928 var der oprettet i alt 3825 sådanne husmandsbrug, heraf 1140 på præstegårdsjord, altså hen ved 8 til 10.000 ha. præstegårdsjord.²² Salget af præstegårdsjorden blev foretaget af kirkeministeriet, og renterne af salgskapitalen tilfaldt præsteembedet og indgik i præstens løn. Derfor den særlige lov om salg af præstegårdsjord, og en bestemmelse i loven muliggjorde desuden, at der ved præsteembedet kunne forblive et jordareal, svarende til indtil 7 ha. middelgod jord, bekvemt beliggende for præstegården, når menighedsrådet udtalte sig herfor, og den til lejligheden nedsatte præstegårdskommission anbefalede. Ordningen resulterede ud over statshusmandsbrugene i de mange til nyeste tid velkendte bortforpagtninger af den resterende præstegårdsjord, idet kun yderst få præster har benyttet sig af muligheden for selv at drive den tilbageblevne præstegårdsjord, i dag vel næppe nogen overhovedet.

Men den udstykkede jord skulle være egnet til agerbrug, så det vil sige at moser og skove etc. ikke omfattedes af udstykningsloven, og altså forblev som ejendomstilliggende ved præstegårdene, indtil bortsalg efter gældende regler har kunnet iværksættes.

Det skal så tilføjes, at der under samme dato som udstykningsloven som nævnt udsendtes en ny præstelønningslov (den første fra 1913 var tidsbegrænset). Og nu var det jo blevet interessant, hvordan præsteløn-

22. jf. Frode Sørensen: »Jordbruget i det 19. Aarhundrede og i Vore Dage« *Det danske Samfund*, Kbh.. 1928, 3. udg. s. 101.

ningsmidlerne skulle skaffes, når tienden og grundbyrderne var afløst, præstegårdsjorden kraftigt reduceret, og offer og accidenser i øvrigt også ved lov var afløst og erstattet af en lokal kirkeskat.

Svaret på de nye ejendomsvilkårs finansieringsproblem er indeholdt i 1919-præstelønningsloven: landskirkeskatten indføres. Om finansieringen af præstelønningerne hedder det her, at de indvundne kapitaler ved salg af præstegårdsjord, tiende- og grundbyrdeafløsning skal yde deres bidrag til lønmidlerne, men herudover udskrives der kirkeskatter, dels lokale kirkeskatter i stedet for de afskaffede offer- og accidensydelser, samt købstædernes og hovedstadens præstепenge, dels – og det var altså noget helt nyt – en landskirkeskat med tilhørende bemyndigelse (i lovens § 38) til kirkeministeren:

Til udredelsen af det beløb, som yderligere måtte kræves til dækning af udgifterne i henhold til denne lov, lægges der en kirkeskat på de til folkekirken hørende beboere, som anordnes af kirkeministeren efter nedenstående regler.

Alle de således indkomne lønmidler bestyres som en fælles præstelønningsfond gennem såkaldt massebestyrelse af stiftsøvrighederne under medvirken af stiftskassererne efter regler, der gives ved kongelig anordning.

Dette er med forhistorien i de store præsteembeders beklipping fra 1878, med tiendeafløsningsmidlerne fra 1903, grundbyrdeafløsningsmidlerne fra 1918, og med midlerne fra afløsning af offer og accidensydelser, samt senest midler indkommet ved salg af præstegårdsjord, som blev henlagt til menighedsrådenes bestyrelse ved de enkelte præsteembeder, dette er grundstammen i folkekirkens kapitaler, og princippet, at yderligere midler til de lovbundne udgifter, f.eks. til præstelønninger, skaffes ved udskrivning af landskirkeskat efter anordning af kirkeministeren, dette princip er siden fastholdt i lovgivningen, og beskriver altså kirkeministerens særlige bemyndigelser i forhold til udskrivning af landskirkeskat.

Men historien om fremskaffelse af midler til aflønning af folkekirkens præster frem til i dag er ikke afsluttet hermed. Præsterne var jo nu offentligt ansatte, og det blev et erklæret mål at holde præstelønningerne på niveau med andre akademikere i tilsvarende offentlig ansættelse (det tilstræbte mål var først og fremmest gymnasieskolens adjunkter og lektorer). Fremskaffelsen af de nødvendige midler forudsatte udskrivning af en stadigt voksende kirkeskat, en skattevækst, som politisk ikke ansås for acceptabel under tyvernes og tredivernes pengeknaphed og

deraf følgende almindelige belastning af offentlige midler, hvorfor præstelønpolitikken kørtes stramt. Værdien af de hensatte kapitaler forringedes, og der måtte ydes stadigt voksende tilskud fra statskassen i form af dyrtidstillæg, honorartillæg til hjælpepræster, reguleringstillæg, stedtillæg, børnetillæg etc., samtidig med at præster i efterhånden uacceptabelt omfang tog lønnende bijobs. Pengeknapheden i præstegårdene var evident, selv om den jo i vid udstrækning til enhver tid deltes med resten af befolkningen. Alligevel skal nævnes en i moderne øjne noget barok reaktion på »nøden i de danske præstehjem«: på privat initiativ foretoges fra krigsvinteren 1944-45 og et par år frem indsamlinger af tøj til nødlidende præstebørn. Godt 600 præstebørn fik i vinteren 1944-45 tøj fra indsamlingskredsen, hvis leder ønskede at være anonym, men senere blev kendt: fru palæforvalter Schlichtkrull, Amalienborg. Affæren skal ikke kommenteres yderligere.

For der var også politisk vilje til at bedre vilkårene: lønningslov 1946 var der bred politisk enighed bag: F. eks. fandt kommunisten Inger Merete Nordentoft og Ekstra Bladet, at så længe man opretholdt folkekirken, måtte dens præster have tålelige levevilkår, og forholdene bedredes. Trods disse tiltag bestod problemet, og i 50erne faldt antallet af teologistuderende, efter tredivernes overproduktion, og præstemangel truede. Samtidig kunne P. G. Lindhardt i Jyllands Posten sammenlignende konstatere, at biskoppen i Århus tjente betydeligt mindre end en nyuddannet tandlæge blev tilbudt i begynderløn.

Dette motiverede så bl.a. kirkeminister Bodil Koch (S) til at ordne præstelønningsproblemet med et hug, og hugget var præstelønningsloven af 1958, der dels udtrykkeligt indplacerede præsterne i tjenestemandens lønrammer på niveau med tilsvarende akademikergrupper, dels lod statskassen via finansloven overtage 60% af præstelønningerne. De utallige tillæg til præstelønnen, som alligevel ikke havde tilstrækkelig effekt, afskaffedes. Statsandelen på 60% af præstelønningerne ændredes med økonomilov 1984 under Mette Madsen fra Venstre til de nugældende 40%, hvad der i øvrigt øjeblikkeligt frigjorde midler til 18 nye præstestillinger.²³

Kirkefunktionærer

Men folkekirken har andre ansatte end præster; det har folkekirken jo altid haft, så kirkefunktionærinstitutionen har sin egen økonomiske histo-

23. Til præsternes lønningshistorie i det 20. århundrede henvises generelt til Jørgen Stenbæk: *Præsternes Forening gennem 100 år*, Kbh. 1999.

rie ved siden af præsternes. Også her går traditionerne tilbage til reformationen, og fastlægges i Danske Lov, der omtaler såvel kordegnefunktioner, undervisningsfunktioner, klokkerfunktioner og graverfunktioner.

For et øjeblik igen at gribe tilbage til skolelovgivningen 1806-14: Denne lovgivning overførte degnekaldene og deres indtægter til skolen, men samtidig med at degnekaldene blev nedlagt, og indkomsterne overførtes til skolevæsenet, så blev det bestemt, at »den af flere skolelærere i sognet, som findes bedst skikket til at være kirkesanger, skulde beskikkes dertil og derfor nyde 10 rigsdaler mere end hvad han ellers som skolelærer kunne tilkomme«, altså tilløb til et særligt honorarsystem, som efterhånden kom til at omfatte andre kirkebetjente, men foreløbig ikke systematiseredes. Ganske vist beholdt degnen sin andel af højtidsofferet; men først 1922-lovgivningen, dvs. menighedsrådslov og kirkebestyrelseslov, forudsætter et almindeligt honoreringssystem, og fastslår i øvrigt såvel menighedsrådenes opgaver i forbindelse med ansættelse og honorering (finansiering) af kirkebetjeningen som bemyndigelse til affattelse af de fornødne regulativer for kirkebetjeningen. Begge dele forankres altså fortsat lokalt under provstiudvalgenes tilsyn, og finansieringen finder sted via den lokale kirkeskat. Også 1958-loven yder sit til den fornødne moderne kodificering: det er her (og først her) betegnelsen »kirkefunktionærer« knæsat. (Før den tid benyttedes fællesbetegnelsen »kirkebetjente« afledt af »kirkebetjening«). Betegnelsen omfatter siden 1958, som yderligere præciseret i 1969, alle kirkeligt ansatte ved siden af præsterne, og fælles for dem er, at ansættelsesforholdet etableres af menighedsrådet. Det relevante i sammenhængen her er på den ene side den decentrale, lokale økonomiske forankring og menighedsrådenes bemyndigelser som arbejdsgiver, på den anden lønmodtagernes centrale organisering på næsten alle områder, og efterfølgende central lønfastsættelse ved forhandling mellem organisationerne og finansministeriet, altså uden om folkekirkelige institutioner.

En særlig omtale fortjener de funktioner, som varetages i forbindelse med folkekirkens kirkegårde; det drejer sig om kirkegårdsledere, assistenter og gravere; men som folkekirkelig ejendom fortjener kirkegårdene i det hele taget en særlig omtale.

Kirkegårde som samfundets begravelsespladser

Som nævnt ovenfor har kirkegårdene deres egen ejendomshistorie. På den ene side er det karakteristisk, at Danske Lov forudsætter kirkegård etableret ved hver enkelt kirke; disse sognekirkernes kirkegårde betrag-

tes regnskabsmæssigt og dermed ejendoms-mæssigt som sammenhørende med kirkerne. Deres funktion var indlysende: de var samfundets begravelsespladser. Men kirkegårdene ved sognekirkerne krævede udvidelser, og dette behov medførte i København indretning af assistentskirkegårde, eller, som de senere kom til at hedde på dansk: »hjelpekirkegårde«. Den kendteste, den i København »mellem Øster og Vesterport« omtales i et reskript fra 1757, og samtidig forordnes, at »de ved alle Kirker i København værende Urtegårde (beliggende ved kirkerne) og (Assistents)Kirkegårde herefter skal ansees og alle kaldes med det Navn Kirkegaard«. Ved indgangen til 1800tallet godkendes reglementer for en række assistentskirkegårde i købstæder ud over landet, således f.eks. i Nykøbing Falster 1828. Men vi skal frem til 1845, før en forordning regulerer udvidelsesvilkår og vilkår for anlæggelse af assistents- eller hjelpekirkegårde. Det fremgår også heraf at det stadig er kirketiende-ejeren, der som ansvarlig for kirke og kirkegård indgiver begæring om såvel udvidelse som nyanlæg af kirkegård, og kirkegårdenes regnskaber føres sammen med kirkeregnskaberne. I denne henseende forløber udviklingen i København på sin egen facon, og her overføres styrelsen af begravelsesvæsenet til en særlig kommission, og finansvæsenet lægges under kommunen. Den samme udvikling har som bekendt fundet sted i en række større byer, f.eks. Århus, men – og det er pointen her – på nær disse undtagelser, bestyres og drives folkekirkens kirkegårde sammen med sine sognekirker. For fuldstændigheds skyld skal tilføjes, at anlæg af særlige kirkegårde for valgmenigheder og trossamfund uden for folkekirken har været mulig siden valgmenighedernes oprettelse 1872, og har – f.eks. for mosaisk trossamfunds vedkommende – været kendt længe før grundloven.

Der har også siden 1907 været hjemmel for anlæg af ikke-kirkelige kommunale begravelsespladser, altså til forskel fra de eksisterende kommunalt bestyrede kirkegårde i de store byer. *August Roesen* noterer i sin Kirkeret, at da disse kommunale begravelsespladser intet har med folkekirken at gøre, er terminologien »kommunale begravelsespladser« velvalgt; men – siger Roesen videre – den negligeres i daglig tale og også i den kirkelige lovgivning, hvor man et sted taler om en »kommunal kirkegård«. I øvrigt kender Roesen intet eksempel på en sådan kommunal begravelsesplads.

Alle de omtalte undtagelser til trods forekommer det relevant at fastslå, at når talen er om folkekirkens ejendomsforhold og økonomi, så er folkekirkens kirkegårde så snævert sammenhørende med folkekirkens kirkebygninger, at en administrativ adskillelse for øjeblikket forekommer meget fjern.

Hvem disponerer over folkekirkens midler?

Jeg skal til at slutte, og det skal ske med omtale af en episode i folkekirkens ejendoms historie. Episoden drejer sig om kirkeministerens ret til at disponere over de kapitaler, som bl.a. tiende afløsningen havde indbragt, og som bestyredes i kirkeministeriet.

Dispositionsretten over disse ved afløsningen frembragte midler var genstand for indgående debat i 1936, herunder domstolsundersøgelse og forespørgselsdebat i landstinget.²⁴ Det drejede sig om den socialdemokratiske kirkeminister P. Dahls økonomiske dispositioner, idet Dahl havde benyttet sognebundne tiendekapitalers renteaftast (ca. 500.000 kr.) til finansiering af restaureringsarbejder uden for det pågældende stift.; den berørte private tiendejer, lensgreve F. Ahlefeldt-Laurvig, Tranekær, stævnedes kirkeministeren, men tabte sin sag ved højesteret (dom 27. juni 1938), som frifandt kirkeministeriet, og en forespørgsel i Landstinget affødte en fyldig redegørelse fra det da siddende kirkelige udvalg (aftrykt som bilag 106 i udvalgets afsluttende betænkning fra 1940). Kirkeminister P. Dahls personlige deltagelse i dette arbejde blev afbrudt ved hans død før højesteretsafgørelsen; men jeg erindrer om dette forløb her ved afslutningen som en historisk kommentar til den aktuelle diskussion om kirkeministerens særlige bemyndigelser i forhold til folkekirkelige midler.

Samtidig afdækkede 30'ernes diskussion omkring tiende afløsning, tiendemidler, massebestyrelse og kirkeministeriets dispositionsret i hvert fald fire forskellige kirkepolitiske opfattelser af de folkekirkelige ejendomsforhold, som jeg skal slutte med:

1. Synspunkt, at staten er godsejer, stiftsøvrigheden godsforvalter; dette var den socialdemokratiske P. Dahls opfattelse,
2. midlerne er henlagt til kirkeligt brug uden nærmere bestemmelse om ejerskabet (dette var synspunktet hos tiende afløsningslovens fader, J.C. Christensen),

24. Til retssagen henvises til *Ugeskrift for retsvæsen* 1938, s. 778ff (Landsretten) og 1938, s. 788 (Højesteret); tillige gengivet i *Gejstlig Reskriptsamling* 1938, s. 356ff. Til Forespørgselsdebatten se *Landstingstidende* for 5. marts 1937 og 7. april 1937, samt Paul Nedergaard: *Den danske Præsteforening 1896-1946*, Kbh. 1946, s. 228ff. Det kirkelige Udvalgs betænkning, se Bilag nr. 106 (s. 531ff.) i *Bilag til Betænkning afgivet af det i henhold til lov af 7. marts 1928 nedsatte udvalg angaaende Forholdet mellem Staten og Folkekirken*, Kbh. 1940. I øvrigt fortjener sagen en nøjere undersøgelse, da den indgår i drøftelserne forud for Kgl. Anordning ang. Stiftsmidlernes Bestyrelse af 11. oktober 1937.

3. Midlerne er folkekirkens fællesmidler, som kirkeministeriet og stiftsøvrighederne i fællesskab administrerer, og endelig
4. Midlerne tilhører sognemenighederne og kirkerne og bestyres af stiftsøvrighederne under Kirkeministeriets tilsyn.

Under indtryk af diskussionen i 1936 blev reglerne om stiftsmidlernes administration imidlertid fastsat med kgl. Anordning i 1937, og principperne heri er siden fastholdt med dens sondring mellem den lokale, sognekirkelige økonomi og fællesøkonomien, dog løbende revideret og justeret i rækken af den nyeste tids økonomilove. Således senest i lov om folkekirkens økonomi 1999 med dens balance mellem kirke- og præstegårdskassen og fællesfonden, og med henholdsvis provstiudvalgene og kirkeministeriet som tilsyn og koordinerende myndighed.

Summary

The history of property and economics of the established church of Denmark (»Den danske Folkekirke«) reaches back into the pre-reformation era. During the reformation the properties of the bishoprics were confiscated by the king, but the parishes and their properties were left undisturbed. By the time of the constitutional Act of the Kingdom of Denmark (1849), which created the modern established church (»Den danske Folkekirke«), the properties of this church still by law were enumerated in two parts, managed after beneficial principles of civil law, namely the local church (and cemetery) with its property, managed by the church patron, and the benefice of the parish, managed by the vicar. In cities and towns the properties were managed by the council and the local rector after specific (and different) rules. The constitutional discussions in 1849 did not immediately change and clarify the ownership of the church property, and different views were presented during the negotiations. During the following periods of Danish constitutional history and until the present day the Danish parliament step by step has changed this beneficial civil law system of church property into a modern complicated public law system with a combination of government grant, proceeds of church properties and church rates, managed partly by the state (the ministry of ecclesiastical affairs), partly by diocesan authorities and local elected ecclesiastical bodies (parish councils and deanery committees).